

**WSZYSTKIE
ZWIERZĘTA BIBLI
Słownik — konkordancja**

Pius Czesław Bosak

**WSZYSTKIE
ZWIERZĘTA BIBLI
Słownik – konkordancja**

WPROWADZENIE

„W każdej epoce swej historii teologia ma za zadanie czynić bardziej zrozumiałym i bardziej przemawiającym już uformowany język Objawienia” (Claude Geffré OP). Temu celowi pragnie służyć niniejsza praca. Chce być pomocą w wędrówce w świecie Biblii, zwłaszcza po jej ogrodzie zoologicznym, którego twórcą i panem jest Bóg. Chce pomóc w poznaniu zwierząt, które zostały wymienione na kartach Starego i Nowego Testamentu, dostarczyć podstawowej wiedzy o nich.

Od początku istnienia człowieka, jego życie było ściśle związane ze światem zwierząt. Świadom był tego, że wśród istot ożywionych i nieożywionych została mu zlecona szczególna rola — „A wreszcie rzekł Bóg: Uczynimy człowieka na nasz obraz, podobnego Nam. Niech panuje nad rybami morskimi, nad ptactwem powietrznym, nad bydłem, nad całą ziemią i nad wszelkim zwierzętkiem naziemnym” (Rdz 1,26). Otrzymał przywilej samodzielnego nadawania nazw zwierzętom (Rdz 3,19). Tę wyjątkową pozycję wśród stworzeń człowiek nie zawsze pojmował i postrzegał w sposób właściwy. Został powołany przez Boga do panowania nad stworzeniami nierozumnymi (odnosi się to nie tylko do świata zwierząt, ale w ogóle do całej przyrody), na Boży sposób, a panowanie Boże nad stworzeniem nie ma w sobie nic z wyższości. Jest to panowanie łaskawe, opiekuńcze, nieustannie udzielające istnienia i obdarzające je różnym dobrem. Bóg panuje przez dawanie, On jest Królem stworzenia, nie jego tyranem. Człowiek często zapomina, że „panować” to znaczy „troszczyć się”, „ochraniać”, „mieć pieczę nad poddanymi”.

Historia uczy, że ludzie nie tylko składali zwierzęta w ofierze bogom i Bogu, ale także nieraz sami oddawali im cześć boską, oswajali je i szukali w nich przyjaciół, używali ich jako siły roboczej, ich mięso służyło człowiekowi za pokarm, a skóry za odzież. Wizerunki zwierząt zdobiły zarówno ściany jaskiń z czasów prehistorycznych, jak świątyń i pałaców. Z kości zwierząt wyrabiano także sprzęt codziennego użytku. Od niepamiętnych czasów widziano w nich reprezentanta sił boskich i kosmicznych, niezwykłą moc, którą nieraz człowiek chciałby posiadać, np. być jak tur czy lew. Odczuwając pierwotny instynkt ludzie podświadomie wybierają zwierzę jako „swoją siłę”. W niektórych kulturach zwierzę odgrywało pewną rolę „alter ego” człowieka (totem), który chciał być zdolnym do tego, do czego zdolne jest to zwierzę, posiadać (często jedynie pozostając przy pragnieniu) jego moc i siłę, spryt czy zwinność, np. mieć wzrok sokoli, głos słowika, być zwinnym jak gazela. Wiele ludów przedstawiało też swoich bogów w postaci zwierzęcej lub z głowami zwierząt (np. Egipt, Indie); nawet w chrześcijaństwie Duch Święty ukazany jest w postaci gołębia. Swoiste hybrydy zwierzęco-ludzkie odzwierciedlają podwójną naturę człowieka.

Zwierzęta w Biblii nie są przedstawieniami Boga, ani Jego wcieleniami, są stworzeniami, ale mogą także symbolizować pewne Jego zachowania i postawy. Są to jednak zawsze tylko metafory i symbole, bowiem wiele wypowiedzi biblijnych wyrażonych jest językiem mitycznym, który w tamtym czasie i w kulturze Bliskiego Wschodu był powszechnym sposobem poznawania rzeczywistości. Biblia nie jest podręcznikiem biologii, a już tym bardziej zoologii w jej dzisiejszym rozumieniu. Biblia jest słowem Bożym skierowanym do ludzi i napisanym przez ludzi. Zostało spisane to i tylko to, co Bóg chciał przekazać ludzkości, ale na sposób myślenia, jaki panował w czasie redagowania tekstów Pisma Świętego. Pisarze biblijni nie byli przyrodnikami, choć niektórzy z nich okazali się być wnikliwymi obserwatorami. Autorzy natchnieni rozróżniają zwierzęta wedle klasyfikacji popularnej, nie naukowej. Ściśle rozumiana klasyfikacja zoologiczna ani nie istniała ani nie była potrzebna w czasach biblijnych.

Wielki wpływ na ujęcia biblijne, na izraelski sposób myślenia i rozumienia rzeczywistości, także świata zwierząt, wywarły kultury narodów ościennych. W „Ziemi Świętej” stykają się ze sobą trzy kontynenty: Europa, Azja i Afryka, i zamieszkujące je zwierzęta mogły przedostawać się do Palestyny. W pewnych okresach swojej historii Żydzi mieszkali w Egipcie i Persji, gdzie poznali zwierzęta tam żyjące. Jedne budziły grozę, inne zadziwiałły. Lista hodowanych przez nich zwierząt nie jest zbyt długa. Były to owce, kozy, osły, psy, z czasem woły, a później konie. Egzotyczne zwierzęta, na które mógł sobie pozwolić tylko dwór królewski, sprowadzano do Izraela w czasach króla Salomona (970–931 r.p.Chr.): „Dalekomorska flota królewska razem z flotą Hiram przybywała co trzy lata, przywożąc z Tarszis złoto i srebro, kość słoniową oraz małpy i pawie” (1 Krl 10,22).

Uwagi te są ważne w przypadku pokusy wychwytywania tzw. „błędów” w kwestiach zoologicznych. Wspomnę o komentarzach do Księgi Kapłańskiej 11,5–6, gdzie wymieniono świstaka i zająca wśród zwierząt przeżuujących, choć w rzeczywistości nie są przeżuwaczami. To jedynie ruchy ich pyszczków sprawiają wrażenie, że chodzi o przeżuwanie. Zwierzęta te nie mają też kopyt, choć wersy z Kpł 11,5-6 zdają się to sugerować. Następnie, autorzy biblijni mieli się też pomylić w kwestii klasyfikacji nietoperza, którego wyliczono wśród „ptaków” (Kpł 11,13–19). Innym błędem miało być stwierdzenie, że istnieją czworonożne owady takie jak szarańcza (Kpł 11,21-23), choć takie nie istnieją. Zdziwienie budzą także niektóre opisy biblijne, z których możnaby wnioskować, że w Palestynie żyły jedno- i dwuróżce, satyry i smoki, lwy i niedźwiedzie.

Choć w większości przypadków zwierzęta, o których mowa w Biblii, należą do pospolitych gatunków, którymi się posługiwano w pracy lub które hodowano na mleko, masło, nawóz czy dla skór, to jednak pozostanie trudnością nierozwiązaną fakt, że większości nazw zwierząt w Biblii nie da się jednoznacznie przypisać do konkretnego rodzaju. Np. w Kpł 11,5 zostało wymienione zwierzę określone po hebrajsku jako *szapan*. Może tu chodzić o świstaka, królika, borsuka, jeża; tłumacz

Biblii Tysiąclecia wybrał „góralika”. Są także tłumacze Biblii, którzy w kwestiach wątpliwych pozostawiają nazwy hebrajskie, podobnie jak w Biblii Tysiąclecia pozostawiono Behemot, Chagab czy Chargol. Warto jeszcze przywołać we wstępie pewną trudność na którą nie ma odpowiedzi, bo może wiedza o niektórych zwierzętach zaginęła lub uległa wypaczeniu. Np. o jakich skórach jest mowa w Wj 25,5; Iz 34,15, o borsucznych czy kozich? A co z istnieniem satyrów i smoków? Czy były one tylko wytworem fantazji literackiej, zaczerpniętym z mitologii?

Niektórzy chcieliby wytłumaczyć niejasności pojęciowe faktem, że w ciągu tysiącleci niektóre ze zwierząt wspomnianych w Piśmie Świętym przestały istnieć lub zmieniły swoją postać w znaczny sposób. Fauna oraz sposób jej widzenia i opisywania też uległy zmianie. Satyry w niektórych tłumaczeniach Biblii to diabły, demony, a w innych kozły. Czy chodzi o mitycznego satyra, w połowie człowieka i w połowie kozła (por. Iz 13,21; 34,11)? A smok to duża jaszczurka, która nie lata ani nie zionie ogniem? Intrygują pewne tajemnicze stwory opisane na kartach Biblii. Kim był Behemot i Lewiatan (Hi 40,15–24; 41)? Są to pojęcia określające rzeczywiste zwierzęta czy stwory mitologiczne, potężniejsze od występujących w przyrodzie? Czy behemot to słoń, a może hipopotam, a lewiatan — krokodyl, może wieloryb?

Stary Testament zna podział zwierząt na żyjące na lądzie (por. Pwt 14,4–8), żyjące w wodzie (por. Pwt 14,9–10) i żyjące w powietrzu (por. Pwt 14,11–20), czyste i nieczyste (Pwt 14,3–20; Kpł 11,2–23, tzn. takie, które wolno spożywać i takie, których spożywanie byłoby obrzydliwością (*toebah*), czyli czynnością szczególnie przez Jahwe znieawidzoną (por. Pwt 7,25–26; 18,12; 20,18; 32,16). Historia religii zna analogiczne zakazy odnośnie pokarmów. Chodzi w nich o zakaz spożywania mięsa zwierząt uważanych za święte. Pismo Święte nie podaje jasnych podstaw zakazów pokarmowych. Być może u fundamentów izraelskiego zakazu spożywania prócz motywów religijnych leżały też względy higieniczne.

W Biblii zostało wspomniane, że już przed potopem dzielono zwierzęta na czyste i nieczyste. Noe miał wziąć do arki po siedem par zwierząt czystych i po dwie pary nieczystych (Rdz 7,2). W tym okresie ludzie ponoć nie żywili się jeszcze zwierzętami. Dopiero, kiedy Noe z rodziną opuszczał arkę Bóg powiedział: „Wszystko, co się porusza i żyje, jest przeznaczone dla was na pokarm, tak jak rośliny zielone, daję wam wszystko” (Rdz 9,3). Mojżesz dodał pewne zakazy pokarmowe w Prawie przekazanych Izraelitom albo sprecyzował już istniejące. W sposób jednoznaczny zostało podane, że Żydzi mogą spożywać tylko zwierzęta zaliczane do czystych. Pan powiedział Mojżeszowi: „Będziecie jedli każde zwierzę czworonożne, które ma rozdzielone kopyta, to jest racice, i które przeżuwa” (Kpł 11,3). W ciągu wieków uzupełniano i korygowano listę zwierząt czystych i nieczystych. Zasadniczo zwierzęta czyste były przeżuwaczami, roślinożercami, które szybko połykały pokarm, a później go przeżuwały. Dzisiaj, najogólniej biorąc, lista zwierząt czystych obejmuje ssaki, które przeżuwają i mają rozszczipione

racice: antylopa, bizon (bawół), karibu, bydło (wołowina, cielęcina), jelen (sarnina), gazela, łoś, żyrafa, kozioł, koziorożec, wół, renifer, owca (jagnię, baranina). Ryby z płetwami i łuskami: sardela (anchois), barrakuda, okoń, lufar, karp, dorsz, drum, flądra, granik, plamiak, morszczuk, halibut, śledź, makrela, koryfena, strzelba potokowa, barwana, szczupak, rdzawiec, skorpena, łosoś, aloza, sardynka, wittlinek, stynka, lucjan, sola, pstrąg stalowogłowy, samogłów, tarpon, pstrąg, tuńczyk, turbot, sieja. Ptaki: kurczak, gołąb, kaczka, gęś, cietrzew, perliczka, kuropatwa, paw, bażant, cietrzew preriowy, pardwa górską, przepiórka, wróbel (i inne ptaki śpiewające), cyranka, indyk. Owady, które mogą należeć do szarańczy i koników polnych. Zwierzęta nieczyste to najpierw świniowate: dzik, pekari, świnia (wieprzowina, bekon, szynka, smalec, kiełbasa). Psowate: kojot, pies, lis, hiena, szakał, wilk. Kottowate: kot, gepard, lampart, lew, pantera, tygrys. Koniowate: osioł, koń, onager, muł, zebra. Inne zwierzęta: pancernik, borsuk, nietoperz, niedźwiedź, bóbr, wielbłąd, słoń, hipopotam, kangur, lama, kret, małpa, mysz, piżmak, opos, jeżozwierz, zając, szop, szczur, nosorożec, skunks, ślimak nagi, ślimak, wiewiórka, walabia, łasica, rosomak, robaki, wszystkie owady poza rodziną szarańczy. Zwierzęta morskie bez płetw i łusek — ryby: głowacz, sum, węgorz, marlin, wiosłonos, rekin, ciernik, jesiotr, miecznik. Skorupiaki: uchowiec, małż, krab, rak, homar, omułek, ostryga, przegrzebek, krewetka. Głowonogi: mątwą, meduza, ośmiornica, kałamarnica (kalmar). Ssaki morskie: delfin, wydra, morświn, foka, mors, wieloryb. Ptaki drapieżne, padlinożerne i inne: albatros, bąk, myszołów, kondor, łyska, kormoran, żuraw, wrona, kukułka, orzeł, flaming, grubodziób, mewa, jastrząb, czapla, kania, czajka, nur, sroka, rybołów, struś, sowa, papuga, pelikan, pingwin, siewka, kruk, kukawka srokata, biegus, bocian, jaskółka, jerzyk, sęp, kokoszka, dzięcioł. Gady: aligator, kajman, krokodyl, jaszczurka, wąż, żółw. Płazy: padalec, ropucha, żaba, traszka, salamandra. W ofierze mogły być składane wyłącznie zwierzęta czyste (por. Kpł 22,19–22; 27,9–11; Lb 18,14–17).

Mówiąc o trzodzie przeciętny Izraelita ma na myśli owce, kozy, woły i osły, ale nigdy świnie. Oslów używano do transportu, a woły do orki. Przy wyjątkowych okazjach zabijano je też dla mięsa. Owce i kozy zawsze trzymano razem. Z owiec uzyskiwano głównie wełnę na ubranie, czasami jadano ich mięso. Szczególnie ich tłusty ogon uważano za przysmak. Dawały także mleko, z którego robiono twaróg — pożywienie najuboższych. Kozy ceniono za mięso i mleko. Z ich sierści wyrabiano szorstki materiał, a ze skór buklaki.

Pasterz prowadził swe owce, znając każdą z osobna, i strzegł je w noc i w dzień (por. J 10,1–6). Tak było jeszcze w czasach Jezusa. Pomimo iż zagrody były wykonane z ostrych kamieni, przebywającym tam zwierzętom groziło niebezpieczeństwo ze strony złodziei i dzikich zwierząt, zwłaszcza lwów, lampartów i niedźwiedzi (dopóki nie wyginęły w Ziemi Świętej), wilków, hien, szakali, węży i skorpionów. Pasterz nosił laskę, by na niej zaznaczać ilość padłych owiec i był uzbrojony w drewniany kij. Jeżeli ktoś ukradł owcę, strzegący trzodę musiał zapłacić za nią właści-

cielowi stada. Jeśli dzikie zwierzęta napadły na owce, pasterz musiał to udowodnić (por. Wj 22,12–13). W czasach Nowego Testamentu popularnym zaczęło się stawać hodowanie drobiu.

Wraz z rozwojem życia osiadłego powoli ulegały zmianie sposoby uprawiania roli na terenie Palestyny. Długo jednak rolnik należał do ludzi mało szanowanych albo wręcz pogardzanych (faryzeusze nazywali „wieśniakami” ludzi bez wykształcenia religijnego), chociaż z czasem mieszkańcy Palestyny głównie zajmowali się rolnictwem, a rodzaj w większości pustynnej i skalistej gleby, klimat i inne czynniki sprawiały, że życie rolnika było wielką udręką. Najniżej w hierarchii społecznej widziano pastucha świń. To zajęcie uważano za najbardziej uwłaczające, jakie człowiek mógł wykonywać (Łk 15,11–19). Stąd rewolucyjną była nauka przypowieści o synu marnotrawnym, która uczy, że Bóg, jak dobry ojciec, gotów jest wybaczyć swoim dzieciom każdą podłość, przyjąć z powrotem w dom nawet pastucha świń, o ile ze skruchą do Niego powróci (Łk 15,20–24).

Tę nieskończoną miłość Stwórcy opiewa stworzenie, którego częścią są zwierzęta. Praca niniejsza jest leksykonem wszystkich zwierząt, które choć jeden raz zostały wspomniane na kartach Starego i Nowego Testamentu (także w księgach deuterokanonicznych) w tłumaczeniu Biblii Tysiąclecia. Jest to leksykon, a celem słowników jest podanie encyklopedycznej wiedzy na omawiany temat. Podstawowym źródłem tej pracy jest zatem Biblia, ale czytana w świetle zoologii w jej najszerszym znaczeniu oraz nauk biblijnych. Pomocą w pogłębieniu omawianej tematyki może być krótki zestaw bibliograficzny, który obejmuje wyłącznie prace wykorzystane w niniejszym opracowaniu. Specjalnie ograniczyłem bibliografię do pozycji książkowych w języku polskim.

Leksykon ma układ alfabetyczny. Zawiera 132 hasła. Ich zapis przyjąłem za Biblią Tysiąclecia. Osobny rozdział stanowić by mogła symbolika poszczególnych zwierząt w kulturze i religii różnych ludów i narodów. Została ona w konkretnych przypadkach o tyle wspomniana, o ile została wprost wykorzystana przez autorów natchnionych. Szereg z nich nie posiada charakteru historycznego, lecz etiologiczny, tzn. wyjaśniają naturę tego co opisują, albo symboliczny.

Poszerzenie wiedzy ułatwia umieszczone na końcu skorowidz nazw występujących w tymże leksykonie.

Układ haseł w *Słowniku* jest alfabetyczny. Każde z nich posiada nst. budowę:

1. Nazwa zwierzęcia — tytuł hasła. W celu lepszego uzmysłowienia sobie, o jakim zwierzęciu mowa, obok tytułu zamieszczone zostało jego zdjęcie. Ze zrozumiałych względów nie ma zdjęć przy mitycznych istotach—symbolach, jak Chagab, Chargoł, Lewiatan czy Smok.
2. Nazwa naukowa podawana w języku łacińskim. Nazwa naukowa każdego gatunku zwierząt zazwyczaj składa się z dwóch członów (pierwszy wskazuje na przynależność do rodzaju, drugi na przynależność gatunkową). Nieraz używany jest trzeci człon w celu określenia drobnych różnic

w obrębie jednego gatunku (określa on podgatunek). W nazwie naukowej (łacińskiej lub zlatynizowanej) nazwa rodzajowa zawsze zapisywana jest wielką literą, a gatunkowa zawsze małą. Zgodnie z zaleceniem Międzynarodowego Kodeksu Nomenklatury Zoologicznej (ICZN) oba człony nazwy są pisane zawsze krojem pisma wyróżniającym je na tle pozostałego tekstu (w tej pracy kursywą). Następnie została podana nazwa lub nazwy omawianego zwierzęcia w języku hebrajskim, greckim i łacińskim. Przy tym uwzględniono, że często Biblia oddaje tę samą istotę przy pomocy wielu pojęć. W takich przypadkach zostały ukazane ich wieloznaczności.

3. Liczba w nawiasie [], wskazująca ile razy wymienione w tytule zwierzę występuje w Piśmie Świętym oraz odnośniki do wszystkich miejsc, gdzie występuje dana nazwa.
4. Encyklopedyczne dane o omawianym zwierzęciu. Tutaj należy wspomnieć, że ani słowa Pisma Świętego nie są jednoznaczne, ani dane naukowe. Dzięki różnym badaniom zoolodzy zmieniają zdanie odnośnie pewnych stwierdzeń, które długi czas uchodziły za pewnik.

W poszczególnych hasłach najpierw mowa jest o występowaniu danego zwierzęcia, dalej następuje opis stricte zoologiczny, mówiący o jego morfologii, anatomii (bardzo skrótowo), sposobie rozmnażania, użyteczności. Krótko: jest to ukazanie cech charakterystycznych danego stworzenia.

5. W ostatniej części poszczególnych haseł zostały przytoczone wszystkie teksty Starego i Nowego Testamentu odnoszące się do omawianego hasła. Są one poprzedzone krótkim ukazaniem nauki Pisma Świętego. Symbolika danego zwierzęcia została jedynie o tyle wspomniana, o ile znalazła ona wyraz w ujęciu Pisma Świętego.

Po każdym artykule pozostawiono miejsce na własne dopiski, uwagi i przemyślenia.

Transkrypcja nazw, cytaty z Pisma Świętego i odnośniki w leksykonie zostały zaczerpnięte z *Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych* opracowanego przez zespół biblistów z inicjatywy benedyktynów tynieckich. Wydanie piąte na nowo opracowane i poprawione, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 2003.

Pius Czesław Bosak

WYKAZ SKRÓTÓW

KSIĘGI PISMA ŚWIĘTEGO

Księga Rodzaju	— Rdz
Księga Wyjścia	— Wj
Księga Kapłańska	— Kpł
Księga Liczb	— Lb
Księga Powtórzonego Prawa	— Pwt
Księga Jozuego	— Joz
Księga Sędziów	— Sdz
Księga Rut	— Rt
1 Księga Samuela	— 1 Sm
2 Księga Samuela	— 2 Sm
1 Księga Królewska	— 1 Krl
2 Księga Królewska	— 2 Krl
1 Księga Kronik	— 1 Krn
2 Księga Kronik	— 2 Krn
Księga Ezdrasza	— Ezd
Księga Nehemiasza	— Ne
Księga Tobiasza	— Tb
Księga Judyty	— Jdt
Księga Estery	— Est
1 Księga Machabejska	— 1 Mch
2 Księga Machabejska	— 2 Mch
Księga Hioba	— Hi
Księga Psalmów	— Ps
Księga Przysłów	— Prz
Księga Koheleta (Eklezjastesa)	— Koh
Pieśń nad pieśniami	— Pnp
Księga Mądrości	— Mdr
Mądrość Syracha (Eklezjastyk)	— Syr
Księga Izajasza	— Iz
Księga Jeremiasza	— Jr
Lamentacje	— Lm
Księga Barucha	— Ba
Księga Ezechiela	— Ez
Księga Daniela	— Dn
Księga Ozeasza	— Oz
Księga Joela	— Jl

Księga Amosa	— Am
Księga Abdiasza	— Ab
Księga Jonasza	— Jon
Księga Micheasza	— Mi
Księga Nahuma	— Na
Księga Habakuka	— Ha
Księga Sofoniasza	— So
Księga Aggeusza	— Ag
Księga Zachariasza	— Za
Księga Malachiasza	— Ml
Ewangelia według św. Mateusza	— Mt
Ewangelia według św. Marka	— Mk
Ewangelia według św. Łukasza	— Łk
Ewangelia według św. Jana	— J
Dzieje Apostolskie	— Dz
List św. Pawła do Rzymian	— Rz
1 List św. Pawła do Koryntian	— 1 Kor
2 List św. Pawła do Koryntian	— 2 Kor
List św. Pawła do Galatów	— Ga
List św. Pawła do Efezjan	— Ef
List św. Pawła do Filipian	— Flp
List św. Pawła do Kolosan	— Kol
1 List św. Pawła do Tesaloniczan	— 1 Tes
2 List św. Pawła do Tesaloniczan	— 2 Tes
1 List św. Pawła do Tymoteusza	— 1 Tm
2 List św. Pawła do Tymoteusza	— 2 Tm
List św. Pawła do Tytusa	— Tt
List św. Pawła do Filemona	— Flm
List do Hebrajczyków	— Hbr
List św. Jakuba	— Jk
1 List św. Piotra	— 1 P
2 List św. Piotra	— 2 P
1 List św. Jana	— 1 J
2 List św. Jana	— 2 J
3 List św. Jana	— 3 J
List św. Judy	— Jud
Apokalipsa św. Jana	— Ap

INNE SKRÓTY

akad.	— akadyjski
amor.	— amorycki
arab.	— arabski
aram.	— aramejski
asyr.	— asyryjski
babil.	— babiloński
BT	— Biblia Tysiąclecia: <i>Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych</i> . Opracował zespół biblistów z inicjatywy benedyktynów tynieckich. Wydanie piąte na nowo opracowane i poprawione. Pallottinum, Poznań 2003.
Chr.	— Chrystus
cm	— centymetr
dosł.	— dosłownie
egip.	— egipski
elam.	— elamicki
ew.	— ewentualnie
fen.	— fenicki
g	— gram
gr.	— grecki
x/h	— ilość kilometrów na godzinę
ha	— hektar
hebr.	— hebrajski
itd.	— i tak dalej
kanan.	— kananejski
kg	— kilogram (jednostka masy)
km	— kilometr
km ²	— kilometr kwadratowy
km/h	— kilometr na godzinę
kopt.	— koptyjski
LXX	— Septuaginta, grecki przekład ST
łac.	— łaciński
maced.	— macedoński
m	— metr
m ²	— metr kwadratowy
m.in.	— między innymi
mln	— milion
moab.	— moabski
nab.	— nabatejski

najpr.	— najprawdopodobniej
na podst.	— na podstawie
n.e.	— naszej ery
nowohebr.	— nowohebrajski
np.	— na przykład
n.p.m.	— nad poziomem morza
nst.	— następujący
NT	— Nowy Testament
ok.	— około
p.	— patrz
par.	— miejsce paralelne
pers.	— perski
p.n.Ch.	— przed narodzeniem Chrystusa
p.n.e.	— przed naszą erą
por.	— porównaj
póln.	— północ, północny
p.p.m.	— poniżej poziomu morza
r.	— rok
r.p.Chr.	— rok przed narodzeniem Chrystusa
ST	— Stary Testament
staroegip.	— staroegipski
staropers.	— staroperski
sum.	— sumeryjski
syr.	— syryjski
św.	— święty
tj.	— to jest
TM	— tekst masorecki
tur.	— turecki
tys.	— tysiąc(lecie)
tys.p.Chr.	— tysiąclecie przed narodzeniem Chrystusa
tzn.	— to znaczy
tw.	— tak zwany
ugar.	— ugarycki
ur.	— urodzony
w.	— wiek
wł.	— włoski
w.p.Chr.	— wiek przed Chrystusem
Wulg.	— Wulgata, łaciński przekład Biblii
współcz.	— współczesny, współcześnie
zm.	— zmarł
zob.	— zobacz
zwł.	— zwłaszcza
żyd.	— żydowski

**WSZYSTKIE
ZWIERZĘTA BIBLI
Słownik-konkordancja**